

Уладзімір Лянкевіч
Мінск

ПРЫЧЫНЫ ПЕРАКЛЮЧЭННЯ КОДАЎ ПРЫ НЕФАРМАЛЬнай КАМУНІКАЦЫІ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ЗАПІСАЎ ЖЫВОГА МАЎЛЕННЯ МОЛАДЗІ)

1. Сутнасць з'явы пераклучэння кодаў

Калі ў грамадстве функцыянуе некалькі моў, то паміж імі непазбежна ўзнікаюць кантакты, як вынік гэтых кантактаў паўстаюць такія лінгвістычныя феномены як пераклучэнне кодаў і маўленчая акамадацыя, якія на сённяшні дзень з'яўляюцца аднымі з цэнтральных праблем сацыялінгвістыкі.

Пераклучэнне кодаў (code-switching) – гэта „ўжыванне больш як аднаго моўнага варыянту адным моўцам падчас адной размовы”¹. Інакш кажучы, гэта пераход моўцы ў працэсе моўных зносінаў з аднаго кода на іншы. У якасці кода выступае пэўны набор моўных сродкаў: мова, варыянт мовы, тэрытарыяльны або сацыяльны дыялект і г.д.

Ужо ў першых працах, прысвечаных пераклучэнню кодаў, акрамя граматычнага аспекту, даследчыкаў цікавіў прагматычны, у прыватнасці – прычыны і мэты кодавага пераклучэння. Асноўнае пытанне такіх даследаванняў можна сфармуляваць наступным чынам: „Чаму моўцы пераклучаюць коды?” Быў атрыманы адказ, што пераклучэнне кодаў – гэта стратэгія ўплыву на міжасобасныя стасункі. У ранні перыяд вывучэння кодавага пераклучэння яно трактавалася як анамальная з'ява, часта да яго ставіліся негатыўна. Толькі пазней пераклучэнне кодаў пачало разглядацца як нармальнае, але пераходная з'ява: з сацыяльнага пункту погляду – як частка працэсу моўнага зруху (language shift), з гістарычнага – як моўныя змены, выкліканыя збліжэннем моў². Само па сабе пераклучэнне кодаў – з'ява нейтральная; напрыклад, у шматмоўных гарадскіх супольнасцях Афрыкі або Індыі гэта натуральны нейтральны сродак камунікацыі³. Але калі само пераклучэнне – немаркіраваны выбар, усё адно сацыялінгвістычны статус моў, якія ўдзельнічаюць у кодавым пераклучэнні, уплывае на характар гэтага пераклучэння.

Праца Блома і Гамперца *Сацыяльны змест у моўных структурах*⁴, прысвечаная пераклучэнню кодаў, была адной з першых публікацый, у якой праводзіўся сацыяльна-палітычны аналіз гэтага феномену. У гэтай працы аўтары разглядаюць

¹ M. Heller, C. P f a f f, *Code-switching* [in:] *Konaktlinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*, 2 Bde., H. G o e b l, et al. (eds.), Berlin–New York 1996, p. 594.

² *Ibidem*.

³ C. M y e r s - S c o t t o n, *Code-switching* [in:] *The Handbook of Sociolinguistics*, F. C o u l m a s (ed.), New York 2007, p. 232.

⁴ J. B l o m, J. G u m p e r z, *Social meaning in linguistic structures* [in:] *Directions in Sociolinguistics. The Ethnography of Communication*, D. H y m e s (Eds.), Oxford 1972, p. 407–434.

пераключэнне кодаў як размоўную і дыскурсную стратэгію, тлумачачы яе ў сацыяльным аспекце, але аналіз праводзіцца на ўзроўні дыскурсу. Яны адрозніваюць два віды пераключэння. Першы – сітуацыйнае пераключэнне, як, напрыклад, у Канадзе, у тых правінцыях, дзе дамінуе англійская мова, франкафоны выкарыстоўваюць французскую мову дома, у школе, у царкве, а англійскую на працы, у дзяржаўных установах. Другі – метафарычнае, якое заключаецца ў здольнасці моўцы выкарыстоўваць свае веды пра нормы зносін, каб дасягнуць паспяховай камунікацыі.

Р. Сх'ервэ, даследуючы моўную сітуацыю ў Сардзініі (італьянска-сардзінскае двухмоўе), прыходзіць да высновы, што глабальны моўны зрух у грамадстве часта суправаджаецца распаўсюджанасцю кодавых пераключэнняў у моўнай практыцы пэўнай супольнасці, але пры гэтым пераключэнне кодаў нельга разглядаць як з'яву, якая паскарае гэты моўны зрух. Хутчэй наадварот, кодавае пераключэнне – гэта ў пэўным сэнсе мост, дзякуючы якому ў грамадстве захоўваецца кампетэнцыя ў дзвюх мовах і культурах⁵.

Мэтай нашага даследавання з'яўляецца высвятленне асаблівасцяў кодавага пераключэння ў Беларусі ў неформальнай абстаноўцы, у першую чаргу нас цікавяць прычыны, якія выклікаюць пераключэнні ў коле двухмоўнай моладзі.

2. Ход даследавання

Для назірання за з'явай пераключэння кодаў намі былі здзейснены палявыя запісы жывога неформальнага маўлення падчас прыяцельскіх сустрэч і гутарак маладых людзей. Усяго намі было зроблена пяць запісаў размоў моладзі, жыхароў Мінска, з розным моўным рэпертуарам. Агульная працягласць здзейсненых запісаў – каля 475 хвілін (амаль восем гадзін). Запісы рабіліся на лічбавы дыктафон адным з удзельнікаў камунікацыі. На ўсіх запісах зафіксаваныя размовы на разнастайныя тэмы між інфармантамі, якія даволі добра ведаюць адно аднаго (усяго было запісана 19 чалавек). У дадзеным даследаванні ўзроставае характарыстыка не з'яўляецца рэlevantнай, бо ўсіх інфармантаў можна аднесці да адной і той жа ўзроставай катэгорыі – маладыя людзі ад 20 да 28 гадоў. З іх на момант правядзення запісу шасцёра былі студэнтамі вышэйшых навучальных устаноў, астатнія ўжо мелі вышэйшую адукацыю.

Варта адзначыць, што намі аналізаваліся толькі тыя выпадкі, якія з высокай доляй пэўнасці можна кваліфікаваць як кодавае пераключэнне, натуральна, менавіта яны ўвайшлі ў агульную статыстыку. Верагодна, што частка кодавых пераключэнняў была намі не ўлічана, бо мела падабенствы з іншымі феноменамі, якія ўзнікаюць у працэсе двухмоўнай камунікацыі (інтэрферэнцыя, запазычванне). Але для чысціні даследавання мы палічылі больш мэтазгодным спыніцца на максімальна выразных выпадках (наколькі можна гаварыць пра выразнасць падчас вывучэння спантаннага маўлення). У табліцы 1 прадстаўлены агульныя вынікі даследавання.

⁵ R.R. Schjerve, *Codeswitching as an indicator for language shift? Evidence from Sardinian-Italian bilingualism* [in:] *Codeswitching Worldwide*, R. J. A. C. O. b. s. o. n (ed.), Berlin–New York 1998, p. 247.

Табліца 1

Колькасць кодавых пераклучэнняў у запісах спантаннага маўлення

Інфарманты	Колькасць ПК ⁶ у кожнай размове					Колькасць ПК ва ўсіх запісах
	Запіс 1 121 хв.	Запіс 2 82 хв.	Запіс 3 152 хв.	Запіс 4 102 хв.	Запіс 5 19 хв.	
1	18	6	12	27	0	63
2	–	–	–	18	7	25
3	–	15	–	–	–	15
4	8	–	3	–	–	11
5	10	–	–	–	–	10
6	3	1	–	4	0	8
7	–	–	–	6	–	6
8	5	–	–	–	–	5
9	–	4	–	–	–	4
10	–	–	–	4	–	4
11	–	–	–	3	0	3
12	2	–	–	–	–	2
13	1	–	–	–	–	1
14	–	–	1	–	–	1
15	–	–	–	1	–	1
16	0	–	0	0	–	0
17	0	–	–	–	–	0
18	–	–	0	–	–	0
19	–	–	–	0	–	0
УСЯГО	47	26	16	63	7	159

3. Моўныя біяграфіі ўдзельнікаў камунікацыі

На выбар той ці іншай стратэгіі паводзінаў у двухмоўнай камунікацыйнай сітуацыі можа ўплываць моўная біяграфія канкрэтнага інфарманта. Таму акрамя запісаў, намі было праведзена анкетаванне запісаных намі інфармантаў. Анкета ўтрымлівала пытанні, якія дапамагаюць высветліць, як самі інфарманты ацэньваюць свае моўныя паводзіны ў білінгвістычным грамадстве, а таксама як яны размяркоўваюць выкарыстанне беларускай і рускай моў у розных сферах жыцця. Таму далей, пры патрэбе вытлумачэння тых ці іншых паводзін моўцаў мы будзем сярод іншага засноўвацца на звестках анкет і ўжываць у дачыненні да інфармантаў, якія пазначылі асноўнай мовай зносін рускую ці беларускую, азначэнні „рускамоўны” або „беларускамоўны”.

Некаторыя пытанні прапанаванай намі анкеты былі складзены з мэтай выявіць, наколькі самі інфарманты ўсведамляюць свае моўныя паводзіны, у прыватнасці тое, што ў працэсе камунікацыі яны могуць пераключаць коды, падладжвацца пад суразмоўцу і г.д. Можна сказаць, што амаль усе апытаныя сваімі адказамі паказалі, што даволі добра (наколькі гэта магчыма на побытавым узроўні) разумеюць, што іх моўныя паводзіны не аднастайныя і залежаць ад розных фактараў. Напрыклад, на пытанне „Ці бываюць выпадкі, калі Вы ў адной і той жа сферы зносінаў акрамя асноўнай мовы выкарыстоўваеце іншую?” большасць анкетаваных адказала станоўча. З усіх магчымых прычын кодавых пераходаў (аб чым было

⁶ ПК – тут і далей: пераклучэнне кодаў.

пытанне пад нумарам 7) інфарманты перадусім пазначалі фактар асобы. Пры гэтым некаторыя пісалі, што калі да іх звяртаюцца па-беларуску, то яны таксама адказваюць на гэтай мове, а калі па-руску, то і адказваюць яны па-руску („*калі да мяне звяртаюцца па-беларуску, я па-беларуску і адказваю*”).

Апошняе пытанне анкеты гучала так: „*Як Вы лічыце, што ўплывае (або ўплывала) на Ваш выбар мовы? Як Вы думаеце, ці можа змяніцца Ваша асноўная мова? Калі так, то пры якіх умовах?*” Асобы з асноўнай рускай і з асноўнай беларускай мовамі па-рознаму адказвалі на яго. Калі рускамоўныя часта тлумачылі свой моўны выбар на карысць рускай мовы мовай сям’і, дамінаваннем рускай мовы ў грамадстве, асяроддзем, у якім яны знаходзяцца, звычайка, то беларускамоўныя ўказвалі іншыя прычыны, больш асабістага характару, напрыклад, *патрыятызм, сумленне*. Амаль усе апытаныя дапускаюць верагоднасць змянення іх асноўнай мовы. Але пры гэтым, мяркуючы па адказах, некаторыя зыходзілі з пары беларуская – руская і адпаведна ў якасці прычыны змены асноўнай мовы пазначалі такія, як „*если гораздо большее количество людей будет говорить по-белорусски*”, „*при зменах грамадска-палітычнай сітуацыі*”, „*калі большасць будзе размаўляць выключна на беларускай мове*”. Пры гэтым двое рэспандэнтаў пазначылі, што пры з’яўленні ў будучым дзяцей яны будуць часцей выкарыстоўваць з імі беларускую мову. Аднак даволі нечаканым было, што амаль палова інфармантаў меркаванай прычынай перамены асноўнай мовы назвала эміграцыю, пры чым як рускамоўныя, так і беларускамоўныя.

Заўважым, што анкетаванне ў дадзеным даследаванні выконвала хутчэй дапаможную функцыю і асноўная наша ўвага была звернута да аналізу запісанага маўлення. Аднак пры гэтым дадзеныя анкет у многім дазваляюць лепш зарыентавацца ў запісах, дапаўняюць іх, а часам дапамагаюць праінтэрпрэтаваць аўдыё-матэрыял.

4. Прагматычны аспект пераключэння кодаў

Разглядаючы функцыі кодавага пераклучэння, Я. Матрас следам за П. Аўэрам пісаў, што іх можна падзяліць на дзве групы: звязаныя з удзельнікам і звязаныя з сітуацыяй⁷. Карыстаючыся набыткамі сусветнай лінгвістыкі, мы паспрабавалі класіфікаваць выпадкі пераклучэння кодаў, зафіксаваныя падчас правядзення нашых запісаў жывога маўлення, паводле прычын, якія выклікаюць гэтыя пераклучэнні.

4.1. Цытаванне як прычына пераклучэння кодаў

Цытаванне можа быць рознай прыроды і насіць розны характар. Даволі распаўсюджанымі з’явамі ў нашых запісах з’яўляюцца *прамое і ўскоснае цытаванне*, сэнс якіх заключаецца ў дакладнай (ці відазмененай) перадачы чужога выказвання; адпаведна, пры такім цытаванні моўца захоўвае мову арыгіналу (хаця выпадкі перакладу цытат таксама не выключаны). Безумоўна, калі гаворка ідзе пра жывое спантаннае маўленне, якое і зафіксавана ў нашых запісах, то натуральна, пэўныя разыходжанні з арыгіналам могуць прысутнічаць нават у прамых цытатах, аднак пры гэтым усімі ўдзельнікамі камунікацыі цытаты з нязначнымі скажэннямі ўспрымаюцца як дакладныя.

⁷ Y. M a t r a s, *Language Contact*, New York 2009, 366 p.

Інфармант 12: А когда вы ездили? Почему никто не сказал?

Інфармант 17: А хто знаў? Ніхто не ведаў...

Інфармант 13: Канешне, слухайце. Ну, давайце...

Інфармант 12: Сказали: „Ну, мы патэлефануем, калі збярэмся” – і ўсё.

У гэтым прыкладзе інфармант 12 з асноўнай рускай мовай пераказвае словы інфарманта 13 з іх тэлефоннай размовы. Паколькі інфармант 13 у асноўным карыстаецца беларускай мовай, то пры цытаванні 12 таксама пераклучыўся на беларускую мову.

Таксама сустракаюцца выпадкі прамога цытавання надпісаў, рэкламных слогаў, радкоў з песень, вершаў і г.д. (напрыклад, беларускамоўны пераклучыў код, цытуючы радок з рускамоўнай песні; або інфармант 5 падчас аповеду пра тое, як ён галасаваў на выбарах дэпутатаў, неаднаразова выкарыстоўваў выразы з перадвыбарчых інфармацыйных бюлетэняў пра кандыдатаў, дзе былі змешчаны звесткі пра адукацыю, маёмасць, сямейнае становішча кожнага з іх. Паколькі гэтая агульная інфармацыя была напісана па-беларуску, то ў сваё рускамоўнае маўленне інфармант 5 рабіў устаўкі-цытаты па-беларуску („вышэйшая адукацыя”, „маёмасць” і інш.: „...и у чувака из БНФ... у него никакого заработка не было, и **маёмасці** у него тоже не было”).

Да прамога цытавання можна аднесці выкарыстанне ў маўленні ўласных назваў на іншай мове. Найчасцей у нашых запісах у такой ролі выступаюць назвы фільмаў, кніг, літаратурных твораў, прадуктаў („Вы не глядзелі фільм «**В диких условиях**»?”).

Пераключэнняў такога тыпу ў нашых запісах 7, з іх тры – беларускія назвы, выкарыстаныя рускамоўнымі (назва хлеба – „Нарачанскі”, газеты – „Настаўніцкая газета”, верша – Чорна-белы верш). Рускамоўныя ўстаўкі (у выглядзе ўласных назваў) у беларускую маўленчую плынь мелі месца чатыры разы: „Огни большого города” (фільм), Курочка-ряба (казка), Сто способов стать стервой (кніга), „В диких условиях” (фільм).

Лінгвістамі неаднаразова адзначалася, што „для моўцаў звыкла пераклучаць код, калі яны цытуюць (проста або ўскосна) нешта сказанае кімсьці яшчэ”⁸. Пры гэтым

„код, які выкарыстоўваецца для цытацыі, неабавязкова адпавядае сапраўды выкарыстанаму коду рэальным моўцам – наадварот, змена коду падобная да наратыўнага прыёму, які выкарыстоўваецца для выдзялення цытаты з асновы, у якую яна ўстаўлена”⁹.

У ходзе нашых назіранняў было выяўлена, што часам некаторыя беларускамоўныя пры цытаванні беларускамоўных асоб выкарыстоўваюць рускую мову, на якой у рэальнасці цытаваны чалавек не гаварыў. Такі тып пераклучэння кодаў можна назваць квазі-перакладам з мэтай узмацнення¹⁰. Але акрамя функцыі выдзялення з агульнай маўленчай плыні, такія „перакладзеныя” цытаты могуць

⁸ M. S e b b a, A.J. W o o t t o n, *We, They and Identity: Sequential vs. Identity-related Explanation in Code-switching* [in:] *Code-Switching in Conversation*, P. A u e r (ed.), London 1998, p. 274.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Y. M a t r a s, *op. cit.*, p. 116–117.

насіць адмоўную афарбоўку, то бок у выпадку, калі беларускамоўны моўца не згодны з тым, каго ён цытуе, то для выражэння ўласнага стаўлення да цытаванай фразы (або асобы) перакладае яе на рускую мову (хаця арыгінал быў прамоўлены па-беларуску) і тым самым як бы адмяжоўвае сябе і свой моўны код (беларускую мову) ад непрымальных для яго рэчаў. У такіх выпадках можа выкарыстоўвацца тэрмін *адмоўнае або негатыўнае цытаванне*¹¹.

Часта можна сустрэць такую з'яву, як *прыхаванае цытаванне*¹². Інфарманты пераключаюцца на нейкі моўны код пры размове пра чалавека (або групу людзей), якія, на іх думку, могуць карыстацца гэтым кодам у жыцці альбо проста асацыіруюцца з гэтым кодам. Пры гэтым у рэальнасці асноўным кодам асобы, пра якую ідзе гаворка, можа быць іншы, чым мяркуе моўца. Такі тып кодавага пераклучэння можна ахарактарызаваць як пераклучэнне на меркаваны код аб'екта размовы. Напрыклад, у нашых запісах беларускамоўная асоба гаворыць: „А как же Сальвадор Дали? Его все любят!” Пры гэтым фраза гучыць па-руску, то бок на меркаваным кодзе тых самых „усіх”.

У большасці выпадкаў гэта пераклучэнні з беларускай мовы на змешаны код або на рускую мову, што ў першую чаргу абумоўлена моўнай сітуацыяй і рэальным функцыянаваннем моў у Мінску. Паколькі беларуская мова займае мінарытарны статус у грамадстве, то меркаваны патэнцыйны код аб'ектаў размоў, такіх як суседзі, праходжыя, прадстаўнікі дзяржаўнага апарату – руская мова. Таму ў выпадку, калі беларускамоўныя інфарманты гаварылі пра гэтых асобаў, то маглі выкарыстоўваць рускую мову як код, на якім, верагодна, размаўляюць гэтыя людзі. Заўважым, што прыхаванае цытаванне не абавязкова мусіць быць канатаваным, хаця даволі часта яно мае рысы адмоўнага цытавання, але істотна адрозніваецца ад яго тым, што перадаюцца не чужыя словы, а называецца тое, што характэрна для гэтых людзей, напрыклад, апісваецца знешнасць. Гэтая з'ява можа быць праілюстравана наступным урыўкам з Запісу 1:

Інфармант 5: У нас был такой ботан реально, он такой толстый, вот чисто, да, представление о ботане. Такой пухленький, такой какой-то зачосаны, такой в ачочках.

Інфармант 5 пры адмоўнай характарыстыцы асобы выкарыстоўвае выказванні на змешаным кодзе, хаця вядома, што той, каго апісваюць, атрымлівае вышэйшую адукацыю ў Мінску, таму ў рэальнасці наўрад ці яго асноўным кодам будзе змешаны. Пра распаўсюджанасць такой з'явы ў Мінску пісала І. Ліскавец: „Пераходам на непрэстыжную трасянку моўца маркіруе нешта, як характэрнае для непрэстыжных слаёў насельніцтва”¹³, хаця пры гэтым „той, каго такім чынам ахарактарызуюць, зусім неабавязкова карыстаецца ў побыце трасянкай”¹⁴. Аднак пры гэтым трэба памятаць, што выкарыстанне іншага моўнага кода (перадусім змешанага) у падобных сітуацыях можа служыць проста для выражэння экспрэсіі.

Апошні тып цытавання (прыхаванае) можа быць даволі складана адрозніць яшчэ ад аднаго распаўсюджанага віду пераклучэння кодаў, абумоўленага тэмай размовы.

¹¹ И.В. Л и с к о в е ц, *Переключение и смешение кодов в речи жителей г. Минска*, „Вестник молодых учёных” 2001, № 4, с. 31.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*.

4.2. Тэма гутаркі як прычына кодавага пераклучэння

Білінгвы могуць пераключацца на моўны код, які асацыіруецца ў іх з пэўнай тэмай або на якім ім на гэтую тэму лягчэй размаўляць. Акрамя таго, тэма можа выклікаць пэўныя пласты лексікі, у такіх выпадках у маўленне інфармантаў маглі ўключацца словы з іншай мовы. Так было заўважана, што адна з прычынаў выкарыстання рускамоўнымі беларускіх слоў – абазначэнне нечага характэрнага для Беларусі або беларускай мовы: *мастакі* – „белорусские художники”, *мова* – „белорусский язык”, *грошы* – „белорусские деньги”, *Радзіма* – „Беларусь”, *перакладчык* – „переводчик на белорусский язык”, *пісьменнік* – „белорусский писатель”¹⁵. Таксама беларускія ўстаўкі вельмі характэрны для размоваў пра людзей, якія гавораць па-беларуску ў паўсядзённым жыцці¹⁶. Тут варта правесці паралель з *прыхаваным цытаваннем*, якое можна ў пэўным сэнсе разглядаць як пераклучэнне кодаў, абумоўленае тэмай размовы.

У нашых запісах таксама абазначыліся некаторыя тэмы, якія „прыцягваюць” кодавыя пераклучэнні. Так, размова пра палітыку, грамадскае жыццё можа суправаджацца пераклучэннем на змешанае маўленне або рускую мову (у беларускім маўленні было зафіксавана свядомае ўжыванне наступных выразаў: „*паліцічаскі*”, „*масавыя гулянія*”, „*всячэские празднікі*”). А абмеркаванне пытанняў прызыву ў войска і праходжання медыцынскай камісіі адным з інфармантаў выклікала пераклучэнні з беларускай на рускую мову і ўжыванне адпаведнай лексікі (напрыклад, беларускамоўнымі замест слова *прыдатны* (да службы) ужывалася рускае *годен*). Гэта тлумачыцца тым, што ў згаданых сферах грамадскага жыцця галоўным чынам выкарыстоўваецца руская мова, таму пры размовах на датычныя гэтага тэмы і ўзнікаюць пераклучэнні кодаў з беларускай на рускую.

Запаўняючы анкету, інфарманты адзначалі, што на некаторыя тэмы для іх больш звыкла размаўляць на пэўнай мове. Рускамоўныя пісалі аб тым, што, напрыклад, тэрміны ім прасцей ужываць па-руску.

4.3. Выкарыстанне штампаў пры кодавым пераклучэнні

Частка выпадкаў кодавага пераклучэння абумоўлена выкарыстаннем моўцамі так званых штампаў і ўстойлівых выразаў. Найчасцей гэта ўстаўкі ў беларускае маўленне выразаў на рускай мове або змешаным кодзе. Апошняя звязана з тым, што пры выкарыстанні рускага штампу беларускамоўныя часам падкрэслена захоўваюць беларускае вымаўленне. Больш за дзесяць штампаў сустрэлася ў нашых запісах, усе яны ўяўляюць сабой пераклучэнні з беларускай мовы: „*манія велічя*”, „*идеологическая подоплёка*”, „*што-та такое вот рабочэ-крэсцьянскае*”, „*крызіс среднего возраста*” і пад.: „*Ён кажа, што многія людзі там пасля проста лічаць сябе рэальна Напалеонамі, у них манія велічя, што яны вязуць цэлы поезд і ад іх усе залежаць*”.

4.4. Моўныя гульні як прычына пераклучэння кодаў

Некаторымі даследчыкамі ў якасці прычыны кодавага пераклучэння называюцца моўныя гульні¹⁷. Намі таксама быў зафіксаваны выпадак моўнай гульні:

¹⁵ *Ibidem*, с. 30.

¹⁶ *Ibidem*, с. 27.

¹⁷ Y. M a t r a s, *op. cit.*; И.В. Л и с к о в е ц, *op. cit.*

Інфармант 9: Да забей (не звяртай увагі – У.Л.), он просто с особенностями развития.

Інфармант 3: Мне пляваць на **особенности**. Ён асоба ці не? Мяне цікавіць яго асоба, а не **особенности**.

Хаця, безумоўна стымулам для пераключэння ў дадзеным прыведзеным прыкладзе перадусім паслужыла рэпліка рускамоўнага інфарманта, пасля якой беларускамоўны паўтарыў адно са слоў, сказаных суразмоўцам.

4.5. Паўтор рэплікі суразмоўцы як стымул да пераклучэння кодаў

Акурат паўтор моўцам папярэдняга выказвання, яго часткі ці слова з яго (у першую чаргу апорнага) – адна з самых распаўсюджаных прычын кодавага пераклучэння ў нашых запісах. Паколькі ў большасці запісаных намі размоў удзельнічалі інфарманты-білінгвы з рознымі асноўнымі мовамі, то пасля рэплікі на адной мове пэўнага моўцы вельмі часта ішла рэпліка іншага на іншай. Таму часта папярэдня рэпліка магла служыць моўным стымулам для пераклучэння. Дадзены феномен для нагляднасці варта праілюстраваць прыкладамі (падкрэслены моўныя стымулы, а моўныя рэфлексы вылучаны тлустым):

(1)

Інфармант 8: Гэта сялянскія [бутэрброды].

Інфармант 1: О! Я люблю ўсё сялянскае...

Інфармант 5: А почему **сялянскія**?

(2)

Інфармант 9: Мне кажется, их стоит пожалеть

Інфармант 3: Не хачу.

Інфармант 9: А мне их жалко...

Інфармант 3: А давай я буду усе..., **жалеть усе**, хто мне робіць кепска.

(3)

Інфармант 9: Конфликт в том. что я пригласил только тех, кого знал...

Інфармант 3: **Кого знал**, да. (Імя) мне за дзень да выступу тэлефануе і кажа...

(4)

Інфармант 9: Она потом попросила прощения, но так очень странно, да, но я её простил...

Інфармант 3: **А я не простил**, таму што (Імя) сказала: „Я забіраю свае словы назад“, пры тым што мая першая фраза гучала так: „(Імя), ты мусіш папрасіць выбачэння”...

(5)

Інфармант 1: Па-мойму, на дзяржаўным узроўні гэта гучыць нармальна.

Інфармант 14: Не, ну я имею в виду не **на дзяржаўным узроўні**... Вроде как, звучит немножко маргинально, но знаешь, не такая крамола, чтоб там все: «О! Что ж это такое!»

(6)

Інфармант 1: Мы, аказваецца, учора з (Імя) у тралейбусе з тваёй маці ехалі і не пазналі яе, можа, яна на нас пакрыўдзіцца?

Інфармант 7: А как это вы потом узнали, что вы её **не пазнали**?

Як бачна з прыведзеных урыўкаў, паўтор элементаў з папярэдняй рэплікі характэрны ў аднолькавай ступені як рускамоўным, так і беларускамоўным інфармантам. Аднак ён не заўсёды носіць дакладны характар, моўны рэфлекс можа ўтрымліваць відазмененае папярэдняе выказванне, напрыклад, у іншай граматычнай форме (адпаведнай усёй наступнай фразе) або аднакаранёвае слова да слова-стымулу.

4.6. Фактар адрасата пры пераключэнні кодаў

Сярод запісаных намі інфармантаў прысутнічала некалькі асоб, якія карыстаюцца ў паўсядзённым жыцці дзвюма мовамі і па-рознаму размяркоўваюць іх ужыванне. Найбольш распаўсюджаны варыянт – з рускамоўнымі асобамі такія інфарманты гавораць па-руску, з беларускамоўнымі – па-беларуску (што пацвярджаецца іх адказамі на пытанні анкеты). Таму для такіх людзей папярэдняй рэпліка, а дакладней код гэтай рэплікі, становіцца стымулам, каб пераключыцца з адной мовы на іншую. Праўда, у выпадку, калі камунікацыя адбываецца паміж добра знаёмымі людзьмі, то ролю стымулу для пераключэння кода можа граць не толькі (магчыма, нават, не столькі) папярэдняй рэпліка, колькі асоба, на чыю рэпліку адказвае, або асоба, да якой звяртаецца, такі інфармант. Гэта тлумачыцца тым, што знаёмыя людзі выдатна ведаюць, на якой мове хто з іх размаўляе і якому коду аддае перавагу. Так, актыўныя карыстальнікі дзвюх моваў, хочучы звярнуцца да беларускамоўнага, гавораць па-беларуску, а да рускамоўнага – па-руску. Назіранні падчас запісаў дазволілі заўважыць яшчэ адну цікавую рэч. Актыўны двухмоўны можа памяняць код цягам аднаго выказвання толькі таму, што перавёў позірк з аднаго суразмоўцы на другога.

Такім чынам, яшчэ адным фактарам кодавага пераключэння можа служыць асоба, а дакладней, *адрасат*. Пра гэта, напрыклад, пісаў даследчык функцыянавання ў Салента італьянскай літаратурнай мовы і дыялекту Сабрэра¹⁸. Так, у нашых запісах інфармант 3, які ў коле сяброў размаўляе па-беларуску нават з рускамоўнымі, да новага чалавека, які зайшоў у пакой, звярнуўся па-руску: „Здарова, слушай, (Імя), а, там, ёсць сigarета?” Адрасат таксама знаёмы з інфармантам 3, але, верагодна, звыклая мова іх зносінаў – руская, таму інфармант 3 адразу ж пры звароце да новага адрасата пераключаецца на рускую.

У той жа час, у моўных паводзінах рускамоўнага інфарманта 4 сустракаецца наступная тактыка: калі інфармант 4 распачынае новую размову з беларускамоўнай асобай (пасля працяглай паўзы або пасля размовы з іншым з прысутных), то першую фразу гаворыць па-беларуску, а далей пераключаецца на свой асноўны код – рускую мову, нягледзячы на тое, што суразмоўца яму адказвае па-беларуску. Тым самым, непасрэдным зварот да адрасата, які вядомы як беларускамоўны, выклікае ў інфарманта 4 кодавае пераключэнне. Напрыклад, беларускамоўны інфармант 8 нешта ўключае на камп’ютары, пры гэтым ні з кім з прысутных не размаўляе, рускамоўны інфармант 4 звяртаецца да яго: „Дык а давай спачатку!”. Ізноў жа інфармант 4 звяртаецца да беларускамоўнага інфарманта 8: „А можна вадзічкі трошкі?” Інакш кажучы, сутнасць з’явы палягае ў тым, што ў такіх выпадках ніякай папярэдняй рэплікі-стымулу няма і тэмай камунікатыўнай сітуацыі таксама

¹⁸ A.A. S o b r e r o, *Code switching in dialectal communities in Italy*, „Rivista di linguistic” 1994, Vol. 6, № 1, p. 46.

не абумоўлена, а пераключэнне кодаў выклікае выключна жаданне інфарманта падладзіцца пад адрасата, дзейнічаюць механізмы маўленчай акамадацыі.

4.7. Фактар моўцы-білінгва пры пераклучэнні кодаў

Па нашых назіраннях, на пераклучэнне кодаў уплываў фактар самога **моўцы**. Часам чалавек можа забыцца і проста аўтаматычна „пераскочыць” на больш звыклы для яго моўны код, пры гэтым, як мяркуюць некаторыя даследчыкі¹⁹, пераклучэнне не выконвае ніякай функцыі. Такія пераклучэнні, як правіла, не вельмі працяглыя, бо моўца досыць хутка ўзгадвае, што гаварыў на іншай мове і вяртаецца да пачатковага коду. Часцей за ўсё гэтыя пераклучэнні выражаюцца ва ўстаўцы больш звыклых злучнікаў, пабочных слоў і канструкцый, займеннікаў, выклічнікаў і пад.

(1)

Інфармант 8: Я сёння сказаў, **эт самае**, калі ў краму заходзіў.

(2)

Інфармант 10: Ну, мы проста пачалі пра **всякие фигни типа того**, што бутэлькі мы не ставім на стол, **всякое такое**. Яна сказала, што ў іх ёсць такое, што трэба глядзець у вочы...

(3)

Інфармант 2: Понимаешь, у меня фишка в чём, у меня один плюс, что у меня записано, **эта я паглядзеў сваю эту справу асабістую**, у меня там везде идёт заикание, там, в характеристиках во всех, везде абсолютно проскакивает, в школьных, вообще, там везде...

Для інфарманта 2 пры даволі частым выкарыстанні беларускай мовы ўсё ж асноўнай застаецца руская, аднак у сваё рускамоўнае маўленне ён уставіў беларускі пабочны сказ. Між іншага, у сувязі з апошнім прыкладам варта ўзгадаць „правіла”, датычнае ўжывання пабочных уставак. Я. Матрас на падставе аналізу фрызійска-нямецкіх кодавых пераклучэнняў робіць выснову, што, калі моўца пераклучаецца на іншы код, для таго каб адзначыць нешта пабочнае, то абавязкова, калі вяртаецца да асноўнай лініі аповеду, разам з тым вяртаецца і на першапачатковы код²⁰. Аналагічную з’яву засведчыла таксама даследаванне сардзінска-італьянскага двухмоўя, здзейсненае Сх’ервэ. Яна пісала аб тым, што мова-аснова на працягу адной гутаркі не змяняецца, моўцы могуць з яе пераклучацца на іншую мову, але потым усё адно вяртаюцца²¹. Калі ўзяць мікратэму для вызначэння межаў „адной гутаркі” ў нашых запісах, то назіранні замежных лінгвістаў нярэдка пацвярджаюцца на беларускім матэрыяле.

Напрыклад, у запісе 4 інфармант пачынае расказваць пра нядаўні паход у госці і амаль адразу пад уплывам іншых суразмоўцаў пераклучаецца з рускай мовы на беларускую, апавядае гісторыю па-беларуску, але заканчвае маналог падсумаваннем на пачатковым кодзе:

¹⁹ И.В. Л и с к о в е ц, *op. cit.*, с. 28.

²⁰ Y. M a t r a s, *op. cit.*, p. 117–118.

²¹ R.R. S c h j e r v e, *op. cit.*, p. 245.

Інфармант 10: Это не (Імя) завёл, это мы вчера ходили в гости, да.

Інфармант 1: Да каго вы хадзілі? Да аднагрупнікаў?

Інфармант 10: Да дзяўчыны, з якой (Імя) ездзіў у Брусель, вот. І яна расказала, што калі яна была ў Германіі [...] Вот такая у них есть фишка.

Калі гаварыць пра фактар самога моўцы, то нельга абысці ўвагай яго моўную кампетэнцыю (дакладней яе недахоп), якая таксама можа стаць прычынай кодавага пераклучэння. У лінгвістычнай літаратуры сустракаюцца апісанні выпадкаў, калі моўцы пераходзяць на іншы код „для таго, каб запоўніць прабелы ў валоданні мовай”²². Так, наступны прыклад ілюструе, як рускае слова (*общаются*), якое інфармант успомніў першым за беларускі адпаведнік, выклікала кароткае пераклучэнне на рускую мову, пасля чаго адбылося вяртанне на беларускую мову-аснову дадзенага выказвання:

Інфармант 2: Да блін, я памятаю, як у мінулы раз. Там, выдалі (то есть, ну, так общаются, а потом, ну, это стандартно), но я не ведаю, як зараз, да, там? Выдаюць там які-небудзь тэкст. Але тэкст там прымітыўны, разумееш?

Адзін з інфармантаў у адказах на пытанні анкеты сам адзначыў, што часам выкарыстоўвае змешаны код, то бок кодавае пераклучэнне, бо не ведае „беларускага адпаведніка”. Сустрэлася яшчэ адно тлумачэнне (іншым інфармантам) ужывання змешанага маўлення, звязанае з моўнай кампетэнцыяй: „когда не могу перестроиться на другой язык”.

4.8. Іншыя прычыны кодавых пераклучэнняў

Паасобку *экспрэсія*, *іронія*, стварэнне *камічнага эфекту*, *ацэнка* ў нашых запісах рэдка выступаюць прычынамі пераклучэння кодаў, найчасцей яны спалучаюцца між сабой або накладваюцца на іншыя (напрыклад, пры адмоўнай цытацыі; сама назва з’явы гаворыць аб тым, што дадзены тып цытавання мае пэўную канатацыю).

Так, пераклучэнне кодаў сыграла *экспрэсіўную* функцыю ў наступным выказванні інфарманта пра ступень захворвання: „*Вялікая – это вообще, наверно, задница, у мене... у мене была сярэдняя [ступень]*”. Верагодна таксама, што падчас эмацыйных выказванняў моўцы вяртаюцца на сваю асноўную мову.

У наступным прыкладзе пераклучэнне беларускамоўнага на змешанае маўленне, акрамя функцый выражэння эмоцый, здзейснена з мэтай прыцягнення ўвагі і належнай рэакцыі другога інфарманта: „*А шо ты жрош арэшкі?*”

Выкажам меркаванне, што людзі, для якіх змешанае маўленне не з’яўляецца асноўным кодам, часта яго выкарыстоўваюць для адмоўнай ацэнкі. Пра гэта сведчыць і большасць нашых запісаў, дзе ў выпадках пераклучэнняў на змешаны код прысутнічае інтэнцыя моўцы даць адмоўную ацэнку аб’екта выказвання. Але пры гэтым таксама сустраўся выпадак, калі пераклучэнне з беларускай мовы на змешаны код выконвала ролю пазітыўнай ацэнкі. Так адзін з беларускамоўных інфармантаў, характарызуючы музычны гурт, сказаў: „*Эта очень хорошая группа*” (з фрыкатыўным *г*). Пры гэтым ён звяртаўся да суразмоўцы, які вольна размаўляе на дзвюх літаратурных мовах, а з самім інфармантам размаўляе па-беларуску.

²² A.A. S o b r e r o, *op. cit.*, p. 42.

У неформальнай абстаноўцы, у якой рабіліся запісы, частай рэакцыяй на рэпліку, у якой былі задзейнічаны механізмы кодавага пераключэння, бывае смех. І вельмі складана з пэўнасцю адказаць, што менавіта са сказанага выклікала смех у прысутных – змест або форма рэплікі. Моўца для большай кантрастнасці і эмацыянальнасці можа выкарыстаць змешанае маўленне ў жарце, што можа дадаць камізму ўсяму выказванню нават у тым выпадку, калі пераключэнне кодаў адбылося незнарок. Так, беларускамоўны інфармант на пытанне пра яго працу ў СМІ іранічна і экспрэсіўна адказвае: „*Так, я ў курсе ўсіх паліцічаскіх падзей*”. Іншы інфармант, гаворачы па-беларуску і жартуючы на тэму таго, як прадаўцы ў крамах рэагуюць на беларускамоўных, пераключаецца на рускую: „*Ой, какой ты забавный*” (у той жа момант тут, відаць, мае месца прыхаванае цытаванне).

Варта правесці паралель з адказамі інфармантаў на пытанне анкеты „*Ці выкарыстоўваеце Вы ў размовах «трасянку»? Калі так, то ў якіх сітуацыях і з якой мэтай?*”. Як мы ўжо гаварылі, большасць маладых людзей адказала „так” і патлумачыла ўжыванне змешанага коду мэтай стварэння камічнага эфекту. Вось некаторыя адказы: „*безумоўна!*”, „*пасцябацца*”, „*дзеля забавы*”, „*в шутку с родственниками и друзьями*”.

5. Пераключэнне кодаў і сацыяльны статус моў

Трэба адзначыць, што многія даследчыкі звярталі ўвагу на тое, што пераключэнне кодаў можа абумоўлівацца не толькі ўнутрымоўнымі і сацыяльнымі фактарамі, але яшчэ і псіхалінгвістычнымі²³, то бок прыватнымі ўстаноўкамі. У з’яве кодавага пераключэння таксама можа адлюстроўвацца ідэнтычнасць моўцы, а ў выпадку шматмоўнай супольнасці гэта можа быць састаўная ідэнтычнасць²⁴.

Аднак нават у коле добра знаёмых людзей сацыяльныя ўстаноўкі і статус моў у грамадстве накладвае адбітак на моўныя паводзіны моўцаў. Так, колькасць кодавых пераключэнняў з беларускай мовы на рускую або змешаны код амаль у два разы большая за пераключэнні з рускай на беларускую або змешаны код (гл. табліцу 2).

Табліца 2
Колькасць кодавых пераключэнняў з беларускай і рускай моў ва ўсіх запісах

	Запіс 1	Запіс 2	Запіс 3	Запіс 4	Запіс 5	УСЯГО
ПК з бел. на рус./змеш.	27	22	12	44	2	107
ПК з рус. на бел./змеш.	20	4	4	19	5	52

Іншымі словамі, з некаторай доляй пэўнасці можна гаварыць аб тым, што нават у тых моўцаў з асноўнай рускай мовай або ў актыўных білінгваў, якія часта камунікуюць з беларускамоўнымі, патрэбаў у пераходзе на іншы код менш, чым у беларускамоўных у зносінах з імі ж (рускамоўнымі). Дадзеныя табліц таксама могуць быць пацверджаннем тэзіса аб тым, што ўсе беларускамоўныя актыўна валодаюць рускай мовай, а рускамоўныя абмяжоўваюцца пераважна разуменнем і ў меншай ступені здольныя да вольнага маўлення па-беларуску.

²³ C. Myers - Scotton, *Structural uniformities vs. community differences in codeswitching* [in:] *Codeswitching Worldwide...*, p. 105.

²⁴ *Ibidem*, p. 99.

6. Падсумаванне

Такім чынам, у дадзеным артыкуле была здзейснена спроба класіфікаваць выяўленыя выпадкі пераклучэння кодаў на падставе прычын іх узнікнення (уплыў адрасата, моўцы, тэмы размовы, цытаванне і інш.). Адною з самых распаўсюджаных прычын кодавых пераклучэнняў была рэакцыя на асобу; гэта значыць, актыўныя білінгвы вар'іруюць мову сваіх выказванняў у залежнасці ад таго, да каго звяртаюцца. Даволі распаўсюджаным стымулам для пераклучэння быў таксама паўтор выказаў з папярэдняй рэплікі суразмоўцаў, што ў сваю чаргу з'яўляецца вынікам рэальнай двухмоўнай камунікацыі. Даследаваны матэрыял дазваляе меркаваць, што ў сучасным Мінску ёсць групы білінгваў, для якіх цалкам натуральнай з'яўляецца сітуацыя рэальнага двухмоўя, г. зн. мае месца не толькі пасіўнае, але і актыўнае выкарыстанне беларускай мовы побач з рускай у паўсядзённым жыцці.

Uladzimir Liankevich

Reasons for code switching in informal communication (based on recordings of the speech of young adults)

A b s t r a c t

The article is concerned with code switching, i.e. the alternate use of different language codes. Recordings of inhabitants of Minsk aged 20–28 years were analysed. The participants used both Russian and Belarusian in these exchanges, with some using Belarusian as their basic language and others relying primarily on Russian for communication. The aims of the study were to determine and describe the reasons behind code switching in situations where the communication partners had a good command of both languages and so could use either at any moment. The main reasons for code switching are: responding to the language used by the interlocutor, responding to the conversation, as well as quoting, word play, command of language and some others.